

A zentai és a tornyosi roma közösség összehasonlító elemzése

Bevezetés

„Meg lehet-e találni annak a módját, hogy a különböző kultúrák és eltérő civilizációk valamiféle integrációs kapcsolatban élhessenek és fejlődhessenek e kicsiny, kölcsönös kapcsolatokkal behálózott, Föld nevű bolygón? Amíg a XIX. században a nyugati politikai és gazdasági dominancia kiterjesztését a nem nyugati társadalmakra többnyire azzal igazolták, hogy »kötelességük civilizálni az elmaradott népeket«, addig napjainkban a demokrácia, a hátrányos helyzetek leküzdése, a szegénység felszámolása, az esélyegyenlőség és az emberi jogok megteremtése került előtérbe. A kérdés, hogy kialakulhat-e egyetemes civilizáció. Létrejöhet-e az emberiség sokszínű és sokféle kultúráira épülő és működőképes civilizációs egység? Lehet-e szó közös értékrendszerről, hitelekről, irányultságokról, szokásokról és intézmények világméretű eggyé válásáról? Egyes vélekedések szerint – feszültségek és ellentétek ellenére – az egyetemes civilizáció kialakulásának vagyunk tanúi. Több olyan tényező létezik valamennyi civilizációban, melyek – ha formailag is – közös vonásokkal rendelkeznek. Valamennyi társadalom embere rendelkezik közös alapértékekkel, például ölni gonosz dolog, és az igazság döntően fontos. Az emberek többsége a társadalmak többségében hasonló erkölcsi érzékkel rendelkezik. Van valamilyen felületes, minimális morális elképzelése a jó és rossz alapfogalmairól.” (T. KISS 2008. 53.) Ezeket az alapértékeket kell egymásban megtalálnunk, a közös érdekeket felismerve összefognunk egy közös cél, közös jövő érdekében.

Az ezredfordulóra Európa számos országában kialakult egy olyan, a többségtől térben és társadalmilag élesen elkülönült réteg, amelynek tagjai a rendszeres és legális munka világával csak alkalmasszerűen kerülnek kapcsolatba. „Nincs folyamatos társadalombiztosításuk, nyugdíjra nem számíthatnak, kiszolgáltatottak az állam jóléti intézkedéseinek, lekötelezettjei a helyi politikai és gazdasági szereplőknek, gyerekeik pedig csak olyan iskolákba jutnak be, ahonnan nincs esélyük a továbbtanulásra. E többszörös kirekesztettséggel sújtott társadalmi rétegben a cigány népesség nem egyszerűen felülreprezentált, hanem arányuk még növekszik is. Mindezt tetézi, hogy többségük szegregált telepeken, cigányfalvakban, gettósodó térségekben él, a lakóhely, a lakcím megbélyegzi őket, erősíti a velük szemben táplált előítéleteket, nehezíti a munkavállalásukat. A munkalehetőségek hiányából fakadó szegénység és nélkülözés, az iskolázatlanság és az iskoláztatás nehézsége, az etnicitás és az ahhoz tapadó előítéletek, a telepi lét, a szegregáció és a gettósodás

kibogozhatatlan összefonódása szinte lehetetlenné tesz bármiféle kitörést.” (VIRÁG 2010. 7.)

Minden társadalomban vannak szegények és gazdagok, hatalmasak és a hatalomnak kiszolgáltatottak, elégedettek és olyanok, akik nem tudják elérni céljait. Ezt a jelenséget nevezi a szociológia egyenlőtlenségnek. Az egyenlőtlenségnek számos mutatója ismert. Ilyenek a jövedelem, a vagyon, a munkakörülmények, a lakásviszonyok, a műveltség, a szabadidő mennyisége és eltöltésének módja, az egészségi állapot stb.

A társadalmi kirekesztettség és esélyegyenlőtlenségek szempontjából a roma népesség az egyik leginkább veszélyeztetett népcsoport minden európai országban. Az egyes országokban élő roma népesség helyzetéről, szokásaikról, a bennük rejlő értékekről különböző empirikus kutatások és az ezekhez kapcsolódó elemzések adnak tényszerű képet, hozzájárulva ezzel is a cigányság megismeréséhez és a velük kapcsolatos előítéletek eloszlításához.

A kutatási cél és a hipotézis

Húsz évvel ezelőtt kerültem kapcsolatba cigány emberekkel, amikor elkezdtem dolgozni a Zentai Szociális Védelmi Központban, szociális munkás munkakörben.

A Zentai Szociális Védelmi Központ klienskörét Zenta község és a közigazgatásilag hozzá tartozó falvak, Tornynos, Bogaras, Felsőhegy és Kevi lakossága alkotja. Nemzeti hovatartozás tekintetében a magyar nemzetiségű ügyfelek vannak legtöbben, majd a szerb és a roma kliensek, állandó jelleggel. Munkám során napi kapcsolatban vagyok a zentai, valamint a tornyosi roma kliensekkel, vagy úgy, hogy ők keresnek fel engem a Szociális Védelmi Központban, vagy úgy, hogy én keresem fel őket a terepen, a saját otthonukban. Az évek során érdeklődésem egyre jobban feléjük fordult. Érdekel a származásuk, kultúrájuk, szokásaik, véleményeik, az általuk képviselt értékek, és nem utolsósorban a lehetőségek, programok, stratégiák, amelyek valóban a roma népesség fejlődését segítik elő.

Kutatásomnak, amelyet 2013 nyarán végeztem, az a személyes meglátáson alapuló feltevés a kiindulópontja, miszerint a tornyosi romák gazdaságilag fejlettebbek, életszínvonaluk magasabb, mint a zentaiaké. Ehhez párosult az a bennem megfogalmazódott megállapítás is, hogy a tornyosi romák közösséget alkotnak, míg a zentaiak csak egymás mellett élő családok csoportja. „A közösség egy minőségi többlettel rendelkező együttlét, amely spontánul is kialakulhat, ugyanakkor »világra jövedele« elő is segíthető. Széleskörűen használt fogalomról van szó, amely kifejezhet embercsoportot, minőséget, lokalitást, közös alkotást, érzést, szándékot, valahova tartozást, azonos eszmék, célok, azonos értékrend vállalását, etnikai és kulturális értékhez tartozást.” (VARGA – VERCSEGE 1998. 25.) WARREN (1957) szerint, ha a közösség valóban létezik, akkor annak az alábbi öt funkciónak kell megfelelnie:

- „1. A szocializáció, melyen keresztül a közösség bizonyos értékeket oltgjaiba;
2. A gazdasági boldogulás funkciója – a közösség megélhetési lehetőséget biztosít tagjainak;
3. Társadalmi részvétel, teljesítve a társasági élet iránti általános igényt;
4. Társadalmi kontroll, megkövetelve a közösség értékeinek betartását;
5. Kölcsönös támogatás.” (WARREN, idézi: VARGA – VERCSEG 1998. 47.)

A fentiek tükrében hipotéziseim a következők:

I. hipotézis: A tornyosi romák életszínvonala magasabb, mint a zentaiaké.

II. hipotézis: A tornyosi romák közösséget alkotnak, míg a zentaiak csak egymás mellett élő családok csoportja.

Kutatásom helyszínei

Zenta

Zenta város és község (közigazgatási egység) Szerbiában, a Vajdaságban, a tartomány északi részén, Bácskában, a Tisza jobb partján, a szerb-magyar határtól 42 km-re délre helyezkedik el. A Délvidék egyik legrégebbi települése, és azon vajdasági városok egyike, amelyben a magyar lakosság van többségben, így a vajdasági magyarság egyik legfontosabb kulturális központja. A községhez Zenta városán kívül közigazgatásilag még négy település tartozik: Bogaras, Felsőhegy, Tornyos és Kevi. Ezek közül Zenta városi, a többi pedig falusi jellegű település.

Ami az etnikai összetételt illeti, a magyarok alkotják a város lakosságának 78%-át, így Zenta a legnagyobb vajdasági település, amelyben a magyarok abszolút többségben vannak. A 2011. évi népszámlálási adatok szerint Zenta lakosságának nemzetiségi megoszlását az 1. táblázat szemlélteti:

1. TÁBLÁZAT

Zenta város lakosságának nemzetiségi összetétele

Magyar	Szerb	Roma	Egyéb
79,09 %	10,86 %	2,55 %	7,5 %

Tornyos

Tornyos falu Szerbiában, a Vajdaságban, az Észak-bánsági körzetben, Zenta községben helyezkedik el. Bácska északkeleti részén, Zentától 20 km-re nyugatra terül el. Tornyos lakosainak száma a 2011-es népszámlálási adatok szerint 1.592, lakosságának 14,49 %-a roma nemzetiségű.

Az első roma családok kb. 30-35 éve költöztek ebbe a faluba. A telket, ahová építettek, a falutól kapták. Számuk évről évre nőtt, a roma lakosok száma a legfrissebb becslések szerint ma eléri a háromszáz főt (a tornyosi helyi közösség aktivistájának becslése).

Önbesorolás vagy társadalmi megítélés?

Ki a cigány?

Ezt a kérdést nagyon nehéz, talán lehetetlen is megválaszolni. Elsősorban az okoz problémát, hogy mit tekinthetünk olyan elemnek, melynek megléte esetén valakit ehhez a népcsoporthoz sorolhatunk, vagy kizárólag az önbesorolást fogadjuk el.

Ladányi János és Szelényi Iván tették azt az elsőre provokatívnak tűnő kijelentést, miszerint a cigány népesség számának objektív, minden körülmények között elfogadható meghatározása nem lehetséges. Arra hívják fel a figyelmet, hogy attól függően, hogy kit tekintünk cigánynak, magyarnak, horvátnak stb. erősen eltérő nagyságú és társadalmi összetételű csoportot fogunk kapni. A szerzőpárossal több kutató is vitába szállt. Egyetértés abban született, hogy a cigányság fogalmára abszolút definíciót keresni nehéz vállalkozás.

E kérdés kapcsán a mai napig különböző elképzelésekkel és koncepciókkal találkozunk. A két legnagyobb, szembenálló koncepció a Kemény István neve által fémjelzett (az a cigány, akit a többségi társadalom annak tart) és a Ladányi-Szelényi által képviselt koncepció (az a cigány, aki annak tartja magát). Megjegyzendő, hogy az Európai Unió által elfogadott egyetlen nézet ebben a kérdésben az önbevallásos hovatartozás. Szerbiában is az utóbbi az elfogadott besorolási mód. „A külső társadalmi környezet etnikai kategorizációján alapuló besorolás, akaratlanul is konstruálja a »cigány« társadalmi státuszt. Ebben a megközelítésben a cigány nem más, mint etnicizált szegény.” (VIRÁG 2010. 15.) A fent említett kérdés megválaszolását a kutatók szerint az eredetükre vonatkozó dokumentumok hiánya is okozza.

Cigány vagy roma?

A legtöbb országban az a szó, amellyel általában a cigányokat megnevezik, pejoratív kicsengésű és magában hordozza a cigányokról alkotott kép valamennyi negatív vonását. A cigányokkal szembeni legkevésbé negatív magatartás a folklórhoz kötődő. Az 1971. áprilisában a Nemzetközi Cigány Bizottság által London mellett megrendezett I. Romani Világtalálkozón született megállapodás, miszerint a cigány helyett roma legyen a népcsoport elnevezése, vagyis a „rom” szó többes számú alakja, azaz a roma. (SZABÓNÉ KÁRMÁN 2012) Ez az elnevezés azonban nem mindenki által elfogadott. A szó körüli probléma abból fakad, hogy a „rom” egyszerűen azt jelenti, hogy házas férfi, ember. Tapasztalatom szerint Magyaror-

szágon a cigány megnevezés a mindennapi életben gyakoribb, ellentétben Szerbiával, ahol a szakirodalom is és a köznyelv is inkább a roma megnevezést használja.

A romák társadalmi helyzete

Romák Európában

Integráció és diszkrimináció

Európa országainak szinte mindegyikében égető és megoldatlan problémát jelent a romák társadalmi helyzete és integrációja, néhány országban pedig, mint például Románia, Magyarország, Szerbia, Bulgária és Szlovákia a roma népesség magas aránya miatt e kihívások hatványozottan jelentkeznek. Az integráció a szó szoros értelmében egyesülést, egybeolvadást, egységesülést, összegeződést jelent. Fontos hozzátenni azt, hogy az integráció, szemben az asszimilációval a saját kultúra, a saját szokások, értékek megtartásával történő egységesítés. Véleményem szerint ez kell, hogy legyen a legfontosabb szempont a roma integrációs törekvések, stratégiák kidolgozásánál. „Nagyobb hangsúlyt kell helyezni arra, hogy egységet találjunk a különbözőségekben.” (DOMINELLI 2010) Különbözőnek lenni a pszichológiában azt jelenti, hogy más-más értékekhez ragaszkodni. (SERPEL 1978) Az integrációs törekvések „a legyél olyan, mint mi” helyett a multikulturalizmus, és interkulturalizmus elvét kell, hogy kövessék. Az integráció nem lehet a kisebbség belekényszerítése a többség kultúrájába.

A romák helyzetét vizsgáló számos kutatás és tanulmány alátámasztja, hogy az élet minden területén hátrányosabb helyzetben vannak, mint egy átlagos állampolgár: a romáknál magasabb a csecsemőhalandóság, alacsonyabb a várható élettartam, kisebb az egy főre jutó jövedelem, magasabb a munkanélküliség, vagyis minden, a társadalmi kirekesztettséget jelző mutatójuk rosszabb.

„A mai, bizonytalan idők teli vannak ellentmondásokkal, ez kitűnik a jogszabályokból, és még inkább a jogszabályok alkalmazásából. Ennek az eredménye, hogy megrendültek az emberek és az intézmények, és fennáll az a veszély, hogy ezt a védtelen közösségek fogják megszenvedni úgy, hogy a tanácstalan emberek és meggyengült intézmények őket fogják bűnbaknak tekinteni”. (LIÉGEOIS 1994. 12.). A bűnbak szerepét Európa számos országában a cigány népesség tölti be.

Előítélet

A többség és kisebbség mint társadalmi csoportok egymás közötti viszonyát elsősorban az elutasító attitűd határozza meg, amely elutasító magatartásban nyilvánul meg. E két társadalmi csoport közötti kapcsolat fontos jellemzője még az előítélet. A romákkal szembeni előítéletek, elutasító viszonyulások, sztereotípiák napjainkban is leplezetlenül jelennek meg.

Társadalmi Dominancia

Egy újabb keletű elmélet, a Társadalmi Dominancia elmélete (SIDANIUS – PRATTO 2005) feltételezi, hogy mindenkiben van dominanciára való hajlandóság. A többséghez tartozó társadalmi csoportok minden esetben a kisebbség fölé helyezik magukat, ezáltal aszimmetrikus társadalmi viszonyrendszer alakul ki. A magát felsőbbrendűnek tekintő társadalmi csoport alávetettséget, kisebbségséget közvetít a másik csoport felé, kialakítva ezzel egy mítoszt a másik csoportról. Ezzel a negatív ábrázolással való azonosulás önsorsrontó magatartást eredményez, mintegy igazolva, legitimé téve az elnyomó törekvések „jogosságát”. „A legitimáló mítoszok olyan attitűdöket, értékeket, hiedelmeket, sztereotípiákat és ideológiákat magukban foglaló gondolatrendszerek, melyek a társas értékek egyenlőtlen elosztásának gyakorlatát igyekeznek erkölcsileg és intellektuálisan igazolni.” (SIDANIUS – PRATTO 2005, idézi: HÉDERNÉ 2010. 43.) A legitimáló mítoszok a másik csoport csökkent értékűségét jelenítik meg. Kivetítve ezt az elméletet a többségi társadalom és a romák viszonyára, elmondható, hogy a romák felé közvetített mítosz hatására önsorsrontó magatartás alakul ki a csoport tagjainál, ami legitimálja a negatív megkülönböztetés igazságosságát. (HÉDERNÉ 2010)

Civil szerveződések

Megítélésem szerint pozitív elmozdulásként említhető meg az európai cigányság történelmében a cigány szervezetek elszaporodása. A közép- és kelet-európai országokban 1989 óta végbemenő változások következtében egyre több cigány szervezet jön létre, és ezáltal Észtországtól Albániáig, Bulgáriától Lengyelorszáig egyre szervezettebbé és erősebbé válnak.

Romák Szerbiában

A romák száma

Szerbia területén a XII. században jelennek meg a romák. Az összeírt romák számának alakulását Szerbiában és a Vajdaságban 1948-tól 2011-ig a 2. táblázatban találjuk.

2. TÁBLÁZAT

A romák számának alakulása Szerbiában és a Vajdaságban

	1948	1971	2002	2011
Szerbia	52.181	49.894	108.193	147.604
Vajdaság	7.585	7.760	29.057	42.391

A népszámlálási adatokból nem lehet a romák tényleges számának alakulásáról semmi biztosat mondani, mivel az egyes népszámlálások között hihetetlen

nagy különbségek mutatkoznak, amelyeket nem lehet csak a természetes népszaporulattal, az elvándorlással és az asszimilációval magyarázni. Népszámlálás alkalmával a nemzeti hovatartozás önbevallásos alapon történik. A romák nagy többsége a mai napig szégyelli nemzeti hovatartozását, gyakran nem nyilatkozik, vagy az egyéb kategóriához íratja magát összeírások alkalmával. Ezen kívül a romák számbavételét nehezíti, hogy sokuknak nincsenek személyes iratai, nincs hivatalos lakcímük.

A nemzeti kisebbségek közül, úgy vélem, a roma népcsoport az, amelynél legnagyobb különbség mutatkozik az összeírt és a becsült létszám között. Az Emberi és Kisebbségi Jogok Minisztériuma szerint 450-500 ezerre becsülhető a romák száma Szerbiában. A roma civil szervezetek becslése szerint Szerbiában 750 ezernél is több roma él. (BADIS 2010)

A romák Szerbia minden körzetében megtalálhatók, a legtöbb helyen hasonló arányt képviselnek a helyi lakosságon belül, mint országos szinten. Tehát nem koncentrálnak az ország egy részére, mint például a magyar kisebbség. Van néhány körzet, ahol nagyobb arányt képviselnek: a Vajdaságban ilyen körzetek a bánáti körzetek, illetve Szerbia délebbi körzetei, Nišava, a Toplica, a Piroto, a Jablanica és a Pčinja környéke.

Demográfiai jellemzők

A roma népesség átlagéletkora Szerbiában 27,5 év, (a férfiaké 27,1 a nőké pedig 28,0), ami több mint 10 évvel kevesebb az összlakosság átlagéletkoránál (Szerbiában 40,2 év). A romák több mint 40%-a 19 évnél fiatalabb és mindössze 7% körüli a 60 évnél idősebbek aránya a népességen belül. A 65 évnél idősebb korosztály aránya Szerbia lakossága esetében négyszer akkora, mint a romáknál.

A roma lakosság az albánok mellett az egyetlen olyan kisebbség, amely nem küzd az elöregedés és a fogyatkozás problémájával, hiszen a természetes népszaporulat a romák esetében, a legtöbb szerbiai kisebbséggel ellentétben pozitív.

Lakásviszonyok

A romák lakáshelyzete országoként és településenként változó, ám sokszor gettószerűen, szegregált telepeken laknak, alapvető közszolgáltatások nélkül, kritikus higiénés körülmények között. „Szegregációnak nevezzük azt a jelenséget, ha egy-egy településen belül a különböző társadalmi rétegek, etnikai csoportok stb. lakóhelye erősen elkülönül egymástól. A szegregáció sokszor együtt jár a jövedelmi viszonyok és a települési infrastruktúra lényeges egyenlőtlenségeivel.” (ANDORKA 2006. 203.)

Iskolázottság

A roma népesség egyik legégetőbb társadalmi problémája Szerbiában a rendkívül alacsony iskolai végzettség. Társadalmi helyzetük javulásának ez talán a

legnagyobb akadály. Szerbiában az írástudatlanok aránya a romák körében több mint ötször akkora, mint a nem roma lakosság körében. Minden tizedik roma férfi és majdnem minden harmadik roma nő írástudatlan.

Meglátásom szerint az utóbbi néhány évben pozitív elmozdulás tapasztalható e téren. Több roma gyermeket íratnak iskolába, mint az előző években, és ez nem csak a törvények szigorúbb betartatásának köszönhető. Sokkal inkább annak, hogy Szerbiában egyre inkább felismerést nyer, hogy a roma közösség számára az integráció elvei bizonyulnak a legjobb módszernek ahhoz, hogy a társadalom szerves részévé és egyenjogúvá váljanak. Az integráció lényege viszont nem az, hogy döntéseket hozzunk valaki nevében, hanem vele együtt. Az integráció egy folyamat, amely az inklúzióval teljeseedik ki. Nagy eredményt és előrelépést jelent az is, hogy Szerbiában az intézményrendszer bizonyos jogszabályokat módosít a roma közösség inklúziója érdekében. Az oktatási rendszer keretein belül ez jelenti a pedagógiai asszisztensek jelenlétét azon roma nemzetiségű gyermekek megsegítésénél, akik nem ismerik a szerb, illetve a magyar nyelvet. Szerbiában egyre több pedagógiai asszisztens tevékenykedik, akiket az oktatásért felelős minisztérium fizet, tehát ők már az állami rendszer részét képezik.

Vallás

Ismeretes, hogy külön roma vallás nem létezik. Vándorlásaik során mindig az adott nép vallását vették fel. A szerbiai romák négy nagy valláshoz tartoznak a 2002-es lakossági összeírás alapján: pravoszláv, iszlám, protestáns és katolikus.

Foglalkoztatottság

A romák foglalkoztatását célzó programok ellenére a romák munkanélküliségi rátája Európában 50-80% között mozog. A munkához jutás legfőbb akadályai az előítéletek és a diszkrimináció mellett az, hogy a munkaképes korú romák döntő hányada nem rendelkezik megfelelő képzettséggel.

Romák Zenta községben

A roma lakosság Zenta városában is jellemző módon a város szélén koncentrálódik, az ún. Keceli Telepen. A telep nincs messze a várostól. Közvetlenül a város északi részén lévő utolsó karbantartott aszfaltút jobb oldalán helyezkedik el. A város és a telep szinte összeér, nagy fizikai távolságról nem beszélhetünk, mégis mintha más civilizációban lennének a város ezen részén.

Ma a romák általános társadalmi helyzete Zenta község területén kifejezetten kedvezőtlen. A társadalmi helyzet minden mutatója – foglalkoztatottság, oktatás, művelődés, társadalmi tekintély, életszínvonal stb. – arra utal, hogy a romák a társadalmi ranglétra legalacsonyabb fokát foglalják el.

2007-ben Zenta községben két roma civil szervezet alakult meg, a zentai Kali Jakh és a tornyosi Romano Drom Polgári Egyesülés. Elsődleges céljuk a roma

gyermekek és fiatalok felkarolása, a roma munkanélküliség csökkentése és a bűnözés visszaszorítása. A tornyosi óvodában, ahol a legtöbb roma nemzetiségű gyermek van, állandó munkaviszonyban tevékenykedik egy roma nemzetiségű ügynevezett roma asszisztens, aki egyébként tanulmányai végén jár a szabadkai Magyar Tannyelvű Tanítóképző Karon. A zentai Egészségügyi Középiskolában pedig roma mentort foglalkoztatnak, aki segíti a roma tanulók előmenetelét. A roma lakosság legnagyobb része Zenta község területén Zenta városában és Tornynos faluban él. A tornyosi romák három utcában, a Toldi Miklós, az Ady Endre és a Petőfi Sándor utcában összpontosulnak a falu déli szélén.

A kutatás bemutatása

Mintavétel

A mintavétel véletlenszerűen történt. Az alapsokaságot jól reprezentáló minta elkészítése meglehetősen összetett és nagy kihívást jelentő feladat az olyan nehezen elérhető népcsoportoknál, mint például a romák. Kutatásomat hátráltatta (egy) a zentai romák pontos (számát illetően) számára vonatkozó megbízható nyilvántartás hiánya.

A másik alapvető probléma az alapsokaság definiálása. Én a Ladányi János és Szelényi Iván neve által fémjelzett „koncepcióval” értek egyet, miszerint az etnikai hovatartozás önbevallásos alapon történhet. Ezért alapsokaságnak azokat az embereket tekintettem, akik magukat cigánynak, illetve romának vallják.

Mivel mindkét településen a roma háztartások több mint 10%-ánál elvégeztem a kérdőíves lekérdezést, úgy vélem, a kapott információk jól tükrözik a Zenta községben élő roma lakosság véleményét, helyzetét, szükségleteiket, elképzeléseiket a jövőről, illetve hiteles képet nyújtanak a két település roma közösségéről.

Kutatásom pilot kutatásnak is tekinthető, amely egy olyan kutatási tevékenység, amely valós feltételek közt, kis mintán, kis idő- és kis költségvetési ráfordítással egy probléma megoldása, feltárása, illetve jelenség megismerése céljából történik. A konkrét kutatási eredmények mellett a pilot kutatások leggyakoribb célja egy nagyobb léptékű kutatás megalapozása. A konkrét eredmények mellett az én kutatásom nem titkolt célja is az volt, hogy az általam kidolgozott kérdőívet valós feltételek között próbáljam ki egy nagyobb léptékű, nagyobb költségvetésű, reprezentatív kutatásba való „bevetés” előtt. Ezen reprezentatív kutatás pedig alapul szolgálna a zentai roma közösség fejlesztési stratégiájának kidolgozásához.

A kutatás módszerei

Vizsgálatomhoz kérdőívet használtam, és félig strukturált interjúkat készítettem. Az általam összeállított kérdőíveket személyesen kérdeztem le, a rugalmas kérdőívezés technikáját alkalmazva. Az interjúzás az interjúalanyok otthonában, diktafon használatával történt, majd később – a könnyebb elemzés céljából – írás-

ban rögzítettem az elhangzottakat. A kérdőíves válaszokat, interjúszövegeket önállóan összegeztem, elemeztem, majd a két módszer eredményeit együttesen értékeltem. Célom, a roma családok 10%-ának lekérdezése, tíz-tíz kérdőív kitöltésével mindkét településen megvalósult. Egy-egy kérdőív lekérdezésekor általában három-négy személy volt jelen, az adott háztartás lakói, gyakran szomszéd vagy rokon is. Ilyenformán településenként összesen 30-40 személy került a mintába.

Az eredmények értelmezése és bemutatása

Az alábbiakban a kérdőív kérdéseit követve elemzem a legfontosabb eredményeket.

Általánosan tájékozódó kérdések

A mintába került zentai családok közül kilenc zentai születésű, és egy van, aki 22 éve költözött ebbe a városba. Ez a család Dél-Szerbiából költözött hozzánk, azt feltételezve, hogy a függönnyel, edényekkel való kereskedés, amivel ők foglalkoznak, jövedelmezőbb a Vajdaságban.

A tornyosi roma családoknak pontosan a fele nyilatkozta azt, hogy mindig Tornyoson élt, a másik fele betelepedett, ahogy ők mondják, a pusztából, körülbelül harminc éve. Egy család, anya kiskorú gyermekekkel, Bogarasról jött tíz éve.

A megkérdezett családok átlagos háztartási nagysága Zentán 4 személy, míg Tornyoson 2,7 személy, így a mintába került zentai családok összlétszáma 40, míg a tornyosiaké 27.

A kapott eredmények meglepőek lehetnek, hiszen igen nagyok a különbségek a két település mintába került családtagjainak összlétszámában. Tornyoson lényegesen kisebb a családok mérete. Általában falun vannak nagyobb lélekszámú családok, Zenta és Tornyos esetében pedig fordítva igazolódott. Saját munkatapasztalati élményeim, megfigyeléseim alapján alátámaszthatom, hogy a kapott eredmény tükrözi a valóságot. Zentán jellemző a hat, hét, nyolc, sőt annál is nagyobb lélekszámot számláló roma családok nagyobb számú jelenléte (a mintába a véletlenszerű mintaválasztás miatt nem került hét-nyolc fős család), míg Tornyosra valóban a kis létszámú családok jellemzőek. A jelenség okának kiderítése egy újabb kutatás alapját képezheti. A tornyosi helyzet vajon tudatos családtervezés vagy csak a családok „mesterséges szétDarabolásának” eredménye, a több anyagi juttatásra való jog megvalósítása érdekében?

A roma családok gyakran nemcsak házastársi és közeli rokoni kapcsolatokat foglalnak magukban, sokszor tágabb, akár több nemzedéket felölelve is szerveződnek. Esetünkben ez két tornyosi családnál jelentkezik. Az egyik a családfő testvérét fogadta be, a másik pedig az elhunyt családfő mozgásképtelen fiát. Ez a megoldás mindkét félnek megfelel. A családtaggá fogadottak járandóságuk egészének, vagy legalábbis felének leadásával teljes értékű családtagokká válnak, szálláshoz és étkezéshez jutnak. Ugyanezen „befogadottak” az őket illető jövedelem leadásán túl

aktív munkaerejükkel is segítik a cigány családok jövedelemszerző tevékenységét. (SZUHAY 1999)

Identitástudat, nyelv, vallás

Az identitás blokk elsősorban a roma identitás kérdéskörét járja körbe, ön-minősítésre kérve meg a kérdezetteket. Emellett több kérdéssel informálódtam a nyelvtudásról, kultúrájukhoz kötődő szokásaikról.

Milyen nemzetiségűnek tartja magát elsősorban, milyennek másod-sorban? A válaszadók abszolút többsége elsősorban és határozottan romának tartja magát, éles határt húzva a cigány és a roma megnevezés között. Gyakorlatilag elha-tárolja magát a cigány besorolástól, sőt rossz néven veszi, ha annak titulálják. Egyetlen egy válaszadó választotta a cigány nemzetiséghez való tartozást, Zentán.

Egy zentai válaszadó esetében van különbség az elsődleges és a másodla-gos nemzeti hovatartozás között. Ő elsősorban romának, másodszorban szerbnek vallja magát.

„Nagyon nagy különbség van a roma és cigány megnevezés között. Egyáltalán nem illik egyik a másikához. A cigány az egy görög eredetű szó, ami any-nyit jelent, hogy érinthetetlen, piszkos meg hazug. A többi nemzet ránk kényszerítet-te, hogy mink is cigánynak mondjuk magunkat, amit nem is tunkt elejibe, mit jelent. Mink romák vagyunk. Az az eredeti, csak a többi nemzet átkeresztelt ben-nünket. A roma szónak is van jelentése, az egyik mint nemzet, a másik mint férj. A cigány az olyan lenéző.” (46 éves férfi, Tornyos)

„Ez a nemzet roma, és nem cigány. Mer, ha mondod cigány, akkó az mán csúfolódás. A roma magyarú is jó gyün ki, szerbű is jó gyün ki.” (66 éves férfi, Tornyos)

Melyik cigány csoporthoz tartozik? Arról, hogy a cigányság nem egysé-ges népcsoport, minden válaszadó hallott, azonban a kérdésen többnyire csodálkoz-tak. Zentán kettő válaszadó kivételével azt nyilatkozták, hogy „romák vagyunk, és kész!” Ketten az egyéb csoportba tartoznak, mivel egyikük szerb cigánynak vallot-ta magát, a másikuk pedig muzsikus cigánynak, ami szerinte élesen elhatárolható az összes többitől. Tornyoson két válaszadó mondta, hogy a romungro népcsaládba tartozik, hét nyilatkozta, hogy tudja, hogy van különbség, de ő egyszerűen roma, egy válaszadó sorolta magát az egyéb népcsoporthoz.

Melyik nyelv az anyanyelve? A zentai válaszadók közül egyetlen vála-szolta a cigány nyelvet, kettő a magyar nyelvet és hét a roma nyelvet vallja anya-nyelvének. Tornyoson egyetlen kérdezett nyilatkozta, hogy magyar az anyanyelve, míg a többi kilenc válaszadónk anyanyelve roma nyelv.

Mindkét zentai válaszadó, aki a magyar nyelvet vallotta anyanyelvének, elmondta, hogy ők értik és beszélnek a roma nyelvet, de a gyermekeik már nem. Az egyik válaszadó édesapja magyar volt, édesanyja roma, élettársa szintén roma származású, ennek ellenére odahaza csak magyarul beszélnek azért, hogy a gyere-keknek ne legyen hátrány az iskolában a magyar nyelv nem tökéletes ismerete – tudtuk meg válaszadónktól.

A másik magyar anyanyelvű személy elmondta, hogy ő muzsikus cigány családból származik, és a muzsikus cigányok nem tudnak cigányul. Ő megtanulta a roma nyelvet, miután férjhez ment egy roma férfihez, de nem tartja fontosnak, hogy a gyerekek is ismerjék és beszéljék a roma nyelvet. Mióta elvált, odahaza is csak magyarul beszélnek.

A tornyosi magyar anyanyelvű család tagjai beszélnek a roma nyelvet, de anyanyelvüknek a magyart tartják. Gyermeük még nincs, de ha lesz, odahaza csak magyarul fognak beszélni, „az jobb a gyereknek” – vallják. A roma nyelv mellett mindegyik válaszadó érti és beszél a magyar és a szerb nyelvet.

Az I. hipotézishez kapcsolódó eredmények és a hipotézis igazolása

Lakás, lakókörnyezet, jövedelmi viszonyok

A lakóépületek általános jellemzői. A lakóépületek általános minőségének megismeréséhez indikátorként a lakásstruktúrát, az építési módot és az infrastruktúrát használtam.

A kapott eredmények elgondolkodtatóak. Zentán a tíz család 40 személyt, míg Tornyoson 27 személyt jelent, vagyis a családok kisebb létszámúak, a lakásstruktúra pedig megközelítően egyforma. Zentán három, míg Tornyoson hét lakóépület készült téglából, illetve sziporeksz blokkból. Meg kell jegyezni, hogy a kemény épületanyagból készült „lakóházak” meghaladják a korábban putrinak nevezett épületek technikai színvonalát, de messze elmaradnak a községben uralkodó lakás-, illetve épülettípusoktól.

A kapott eredmények alapján megállapítható, hogy a tornyosi családok lakókörülményei kielégítőbbek. Nem beszélve arról, hogy Zentán a mintába került családok között van egy, akinek gyakorlatilag nem megoldott a lakhatása, hiszen illegálisan költözött be egy házba, és él ott három kiskorú gyermekével.

A vízellátás mindkét településen 100%-ban megoldott. Megjegyzem, hogy nem kizárólag az épületbe bevezetett vízellátásra gondoltam, a telken elhelyezkedő vezetékes vízzel ellátott kutat is ide soroltam. Áramellátás Zentán nyolc, míg Tornyoson tíz családnál van. Mivel korábban kevés olyan cigány emberek által lakott épület volt, amely rendelkezett akár árnyékszékkel is, ezért mindenféleképp pozitív elmozdulásnak látom már azt is, ha van a telken legalább udvari „mellékhelyiség”. Ebből az okból kifolyólag nemcsak vízöblítéses toalettire gondoltam, hanem ide soroltam az udvari toalett létezését is. A tornyosiak ebből a szempontból is pozitívabb képet mutatnak.

Megállapítható, hogy a szennyvízelvezetés a legkevésbé megoldott probléma mindkét településen. Sem Zentán, sem Tornyoson nincs kiépítve a szennyvízelvezető hálózat a romák által lakott részen.

A családok tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottsága indikátorként szolgálhat anyagi helyzetük megismeréséhez. A 3. táblázat a mintába került roma családok háztartásainak felszereltségét mutatja. Jól látható, hogy a tornyosi családok mindegyike rendelkezik televízióval. Mobiltelefonja is elég sokuknak van

mindkét településen. Mindkettő birtoklása fontos tényező az információ megszerzése, átadása és terjedése szempontjából. A számítógép Zentán egy családnál, míg Tornyoson három családnál jelenik meg. Mosógépet a háztartások legalább fele használ, ugyanígy hűtőszekrényt is.

A közlekedési eszközök közül a kerékpár nagy számban fordul elő mindkét településen. Autó csak egy tornyosi családnál jelenik meg, a motorkerékpár szintén. Valamilyen tűzhellyel minden család rendelkezik, míg vasalót mindkét településen három család birtokol. A zentai családoknál nyolc helyen jelentették ki, hogy van odahaza könyv. El kell mondani, hogy ez vagy tankönyv, vagy Biblia. Meglepő volt számomra az egyik válaszadó nyilatkozata, miszerint otthon csak tankönyvük van, de ő eljár a Zentai Városi Könyvtárba. Kedvenc írói Agatha Christie és Kertész Erzsébet.

Összességében elemezve a táblázatot megállapítható, hogy a tornyosi családok felszereltség mutatói jobbak, mint a zentaiaké.

3. TÁBLÁZAT

Tartós fogyasztási cikkek a vizsgált (háztartásokban:) háztartásokban

	Zenta	Tornyos		Zenta	Tornyos
Színes TV	7	10	Kerékpár	8	10
Fekete/fehér TV	2	1	Vezetékes telefon	3	2
CD lejátszó, rádió	3	7	Tűzhely ¹	10	10
Számítógép	1	3	Mikrohullámú sütő	-	-
Automata mosógép	5	7	Hűtőszekrény ²	6	7
Mobiltelefon	7	10	Vasaló ³	3	3
Autó	-	1	Asztal ⁴	8	8
Motorkerékpár	-	1	Könyv ⁵	8	5

Foglalkoztatottság. A tíz-tíz család egyikének sincs legális munkaviszonyból származó jövedelme. Zentán három válaszadó nyilatkozta, hogy volt

¹ Ebbe a kategóriába soroltam a villanytűzhelyt, a gáztűzhelyt és a hagyományos, tüzelős sparheltet is.

² A hűtőszekrény megnevezés alatt a hűtőt értem, fagyasztórész nélkül.

³ A vasaló iránti érdeklődésem lepte meg leginkább a családokat. Már-már azt hittem, nem is tudják, mit jelent a vasaló szó.

⁴ A kérdőívben íróasztal szerepel, azonban a terepen meg kellett változtatnom, mert az íróasztal kategóriát a válaszadók nem ismerik.

⁵ A könyv minden esetben vagy Biblia, vagy tankönyv, szépirodalom sehol sem található.

időszak, amikor a családnak volt „bejelentett” munkából származó jövedelme, míg Tornyoson két ilyen család van, ez mindhárom esetben ideiglenes jellegű munka volt.

Jövedelemi viszonyok, a család havi összjövedelme. Úgy vélem, a romák esetében szükségszerű évszakokra bontani a család jövedelmét. A családok havi jövedelme nagyban függ az időszakos és időnkénti, főleg a mezőgazdaságból származó munkalehetőségektől. A család havi összes bevételének kiszámításánál figyelembe vettem a segélyszerű ellátásokat, a családi pótlékot, az ápolási díjat, és a nem hivatalos munkavégzésből származó jövedelmeket is. Hogy képet kapjunk arról, hogy a családok havi jövedelme mennyire biztosítja megélhetésüket, szükségszerűnek érzem a családok havi összjövedelmét a szerbiai minimálbérrel és a szerbiai átlagjövedelemmel összehasonlítani.

A kapott eredmények alapján megállapítható, hogy télen és tavasszal Zentán a tíz családból négy a minimálbérnek megfelelő összegből él, míg a többiek ennél kevesebből. Egy családnak minden évszakban minimálbér feletti jövedelme van. Ennek oka a nagy családlétszám, ami miatt elég magas összegű szociális segélyben részesülnek, valamint az egyik családtag állandó jelleggel emelt összegű ápolási díjat kap. Nyáron és ősszel, amikor van munkalehetőség, nyolc család él minimálbérnél magasabb jövedelemből. A tornyosi családok nagy része jóval a minimálbér alatti összegből él télen és tavasszal, de a családoknak majdnem a fele nyáron és ősszel is a minimálbér körüli összegből gazdálkodik.

Megállapítható, hogy a zentai családok jövedelme általában magasabb, mint a tornyosiaké. A fent leírt megállapítások azonban ne tévesszenek meg senkit, hiszen ezek az eredmények nem jelentik azt, hogy a zentai családok anyagilag biztosítottabbak, mint a tornyosiak, hiszen nem a család összjövedelme a meghatározó, sokkal inkább az egy főre jutó átlagjövedelem. Megállapítást nyert, hogy a tornyosi családoknál az egy főre jutó átlagjövedelem magasabb értékeket mutat a zentai családok egy főre jutó átlagjövedelménél. Itt jegyzem meg, hogy a tíz zentai válaszadóból öt nyilatkozta, hogy „előfordul, hogy nem jut pénz ennivalóra”, míg a tornyosiak közül egy esetben kaptam ezt a választ.

A II. hipotézishez kapcsolódó eredmények és a hipotézis igazolása

Civil szerveződések. Mindkét településen létezik és működik civil szervezet. 2007-ben Zenta községben két roma civil szervezet alakult, a zentai Kali Jakh és a tornyosi Romano Drom Polgári Egyesülés. E civil szervezetek elnökei egyfajta cigányvezető szerepet töltenek be.

Zentán kilenc alkalommal kaptam azt a választ, hogy nincs civil szervezetük. Gyakran az volt a benyomásom, hogy tudják, hogy van, csak akkora az ellenszenv a szervezet, főleg annak vezetője iránt, hogy inkább azt válaszolják, hogy nincs. A tornyosi családok mindegyike tudja, hogy működik a faluban roma civil szervezet.

Közösségi élet, jövőkép

Zentán a tíz, mintába került válaszadóból nyolc nyilatkozta, hogy nem jár el semmilyen rendezvényre, közösségépítő összejövetelekről nem tud. Az évente egyszer megrendezésre kerülő cigánybálba sem megy el.

Tornyoson fordított a helyzet, kilencen válaszolták, hogy elmennek a falunapi rendezvényre, a cigánybálba, és részt vesznek a közös beszélgetéseken, amit havi rendszerességgel szerveznek meg.

„Sűrűn összejövünk, valamellik házba. Mindenki tuggya, hun vagyunk, oszt átgyűnnek. Ottan megbeszéljük a gondokat. Jobban a munkáru, hogy lehetne, mint lehetne, hol lehetne dógozni, na meg a lopásokrú is szoktunk. Jó összetartunk. Közösen kibetonoztuk, saját pénzünkön az Ady Endre uccában a járdát. A falu nem segített. Jó az is, hogy itt egy helyen lakunk minnyájan, közel egymáshó. Itt vagyunk ebbe a három uccába. Lássuk egymást, hajjuk egymást. Meg kő becsűni a másikat, meg kő érteni a másikat, me ha az ember csak a saját ódalát nézi, úgy nem lehet semmit elérni. Úgy lehet egygyütt, ha megbecsűjük egymást. Amikó valaki beteg, és köll neki útiköltségre, megszervezzük, gyűjtünk neki. De csak mink romák, a magyaroktú nem kérünk. Nem egyszer történt ez má meg.” (46 éves férfi, Tornyos)

„Nem szoktunk összegyűnni. Ha szervezek valamit, nem gyűnnek e. Pár éve a doktor Vasassa szerveztünk előadást, csak a Dusanka vót ott. Amikó vót az a vízkárosodás, telefonátam Beográdba, Novi Sadra. A Mirjanának ellepte a házát a víz. Mondom amara nekik, gyertek emberek, kiásni a gödröt, folyon e a víz. Nem gyűttek. Mondom a Benedek fiának, tudod a Mackónak, gyere ásni. Mongya: únála nincsen víz, oszt nem gyűtt. Pedig ott vót túlle a víz egy méterre.” (50 éves férfi, Zenta)

Mi hozna változást a romák életében? A válaszadók legnagyobb része Zentán is és Tornyoson is a munkahelyet tartja legfontosabb tényezőnek. Egyik interjúalanyom kifejtette, hogy az is nagyon fontos lenne, hogy a romák és nem romák megismerjék egymást.

„Nagyon fontos lenne, hogy megismerje a nem roma a romát. Amíg nem ismeri, csak rosszat gondol rúlla. Amikó megismeri, akkó belássa, hogy a romátú nincs jobb ember. Persze, aki normálishan gondókozik, mert köztünk is van jó ember is meg rossz ember is, mint minden nemzetben. A romák azok nagyon vendég-szeretőek, meg segítőkészek is. Összetartóak. A család az első. Az idős szülőket kötelezően rendezzük. Nincs az, hogy beaggyuk szegényházba. Ugyan má, az hogy néz ki. A család az szent dolog.” (46 éves férfi, Tornyos)

Jövőkép. Zentán a válaszadók többségére a pesszimizmus jellemző, míg a tornyosi válaszadók optimistábban állnak a jövő elé, jövőképük pozitívabb, mint a zentaiaké.

A hipotézisek igazolása, összegzés

Kutatásom hipotézisei igazolódtak.

H1. Ezen hipotézis megválaszolására indikátorként a roma családok lakáskörülményeire, valamint a családok jövedelmi viszonyaira vonatkozó kérdéseket használtam. A kutatási eredmények alapján megállapítható, hogy a tornyosi roma családok lakáskörülményei – építési mód, helyiségek száma, infrastruktúra, felszereltség – jobbak, jövedelmi viszonyaik kedvezőbbek, mint a zentai családoké.

H2. Második hipotézisem igazolására a közösség fennállását feltételező WARREN (1957) által felsorolt funkciókat vettem alapul:

1. A szocializáció, melyen keresztül a közösség bizonyos értékeket olt tagjaiba

A gyerekek felnőttkori személyiségének, értékeinek kialakulását alapvetően három nagy szocializációs forrás befolyásolhatja: a család, az intézmények és a környezet. A környezet, illetve a közösség akkor tudja szocializációs funkcióját betölteni, ha van a tagok között kommunikáció, közös cél, összetartás, elfogadás. Mindez a tornyosi romák esetében jelen van.

2. A gazdasági boldogulás funkciója – a közösség megélhetési lehetőséget biztosít tagjainak

A mai gazdasági helyzetben nagyon nehéz megélhetési lehetőséget biztosítani, de fontos az, hogy az összejövedelek alkalmával beszélgetnek a munkalehetőségekről, és ha mást nem is, legalább közmunkát biztosítanak a közösség néhány tagjának pályázat útján, Tornyoson és Zentán is.

3. A társadalmi részvétel, teljesítve a társasági élet iránti általános igényt

A tornyosiak részt vesznek a különböző rendezvényeken: falunap, aratóünnepség, saját maguk által szervezett cigánybál.

4. Társadalmi kontroll, megkövetelve a közösség értékeinek betartását

A tornyosi cigány vezetőnek autoritása van (ő magát inkább képviselőnek tartja, mintsem vezetőnek); ez fontos tényező a közösség értékeinek betartatásánál.

5. Kölcsönös támogatás, mely folyamat segítségével a közösség tagjai megvalósítják azokat a feladatokat, amelyek túl nagyok vagy túl sürgősek ahhoz, hogy azokat egy egyedülálló személy kezelni tudja.

Tornyoson közös akciók: betonozás, pénzgyűjtés útiköltségre, gyógyszerre.

Négy funkció betöltésének hiányában megállapítható, hogy Zentán a romák inkább csoportot, semmint közösséget alkotnak. „A csoport a társadalmi integrációk legalacsonyabb, legkezdetlegesebb, legprimitívebb foka ... egy magasabbrendű integráció a közösség.” (HELLER, idézi VARGA – VERCSEG 1998. 39.)

Megállapítást nyert tehát, hogy a zentai és tornyosi roma népesség között az életszínvonal, valamint a közösségi lét tekintetében is minőségi különbség van. A két tényező között pozitív kapcsolat áll fenn, ami arra enged következtetni, hogy a magasabb fokú társadalmi integráció pozitív hatással van az életszínvonal alakulására és fordítva, az anyagi biztonság feltétele a közösségi lét kialakulásának.

„A falusi társadalmat az erős, személyes kötelékek, a helyhez kötöttség és állandóság, a hagyományok tisztelete, a vallásos értékrend jellemzi. A városokban a kapcsolatok személytelenek és célirányosak, a normák intézményesült szabályok formájában jelennek meg, a vallásos értékrend helyébe a tudomány diktálta racionalitás lép.” (NISTOR 2010. 15.)

Felvetődik bennem a kérdés, hogy vajon a két település roma népessége közötti minőségi különbség csupán a falusi és a városi kapcsolatok eltérő sajátosságainak tudható be, vagy valami más is befolyásolja ezt? Ezen kérdés megválaszolása legyen egy újabb kutatás témája.

Témavezető: Héderné Dr. Berta Edina

Felhasznált irodalom

ANDORKA RUDOLF (2006): *Bevezetés a szociológiába*. Budapest, Osiris Kiadó.

BADIS RÓBERT (2010): A romák társadalmi helyzete Szerbiában. *Regio, Kisebbség, Politika, Társadalom* 2010. évf. 1. sz. 141-153.

DOMINELLI, LENA (2010): *Az elnyomás elleni gyakorlat*. Előadás a Szegedi Tudományegyetem Egészségtudományi és Szociális Képzési Kar Szociális Munka és Szociálpolitikai Tanszék Jubileumi Konferenciáján. Szeged, 2010. május 21.

HÉDERNÉ BERTA EDINA (2011): *A cigány-magyar segítőkapcsolat speciális vonatkozásai*. Doktori disszertáció tézisei, kézirat. Budapest, ELTE PPK Pszichológiai Doktori Iskola.

LIÉGEOIS, JEAN-PIERRE (1994): *Romák, cigányok, utazók*. Budapest, Európa Tanács Információs és Dokumentációs Központja.

NISTOR, LAURA (2010): *Közösségfejlesztés*. Bevezető fogalmak, módszerek, alkalmazások. Kolozsvár, Kolozsvári Egyetemi Kiadó.

SERPEL, ROBERT (1978): *Uticaj kulture na ponasanje*. Beograd, Nolit.

SZABÓNÉ KÁRMÁN JUDIT (2012): *A magyarországi roma/cigány értelmiség historiográfiája, helyzete, mentális állapota*. Budapest, Gondolat Kiadó.

SZUHAY PÉTER (1999): *A magyarországi cigányok kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája*. Budapest, Panoráma.

T. KISS TAMÁS (2008): *Civilizációk – Kultúrák – Közösségek*. Szeged, Szegedi Egyetemi Kiadó, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó.

VARGA A. TAMÁS – VERCSEG ILONA (szerk.) (1998): *Közösségfejlesztés*. Budapest, Magyar Művelődési Intézet.

VIRÁG TÜNDE (2010): *Kirekesztve*. Falusi gettók az ország peremén. Budapest, Akadémiai Kiadó.

*

Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији.
<http://media.popis2011.stat.rs/2012/Nacionalna%20pripadnost-Ethnicity.pdf>.